

**RABOTI MALIK KARVONSAROYI O'RTA ASR ARXITEKTURASIDA TUTGAN
O'RNI**

Fayziyeva Dilara Samad qizi

Navoiy davlat pedagogika instituti 2-kurs magistranti

Qoraxoniylar davri me'morchiligining noyob durdonasi bo'lgan Raboti Malik karvonsaroyi Navoiy viloyati hududida, Karmana-Buxoro avtomagistrali – bugun qayta tiklangan qadimiy karvon yo'li bo'yida joylashgan. Tarixiy majmua XI asrning 70-yillarida Qoraxoniylar sultoni bo'lmish Shamsulmulk Nasr ibn Ibrohim tomonidan qurilgan. XII asrning birinchi choragida esa qoraxoniylardan bo'lgan Arslonxon Muxammad ibn Sulaymon (1102-1130) tomonidan qayta qurilgan. Taxmin qilinishicha, bu istehkom avval yozgi boshqaruv qarorgohi bo'lgan. Buni arxeologlar tomonidan olib borilgan ishlarning natijalaridan bilib olish mumkin. Ularga ko'ra topilgan topilmalar aynan o'sha davrda yashagan saroy zodagonlariga tegishli bo'lgan. Bundan tashqari bunday hashamatli devorlar va ustunlar o'sha davrlarda xon saroylari va qarorgohlaridagina qurilgan. Keyinchalik esa ushbu istehkom qayta qurilib karvonsaroyga aylantirilgan. Bugungi kunda o'sha hashamatli inshootdan faqatgina markaziy portal va devorlar qolgan.

XI-XII asrlarning eng ilg'or muhandislik g'oyalari bu yerda namoyish etilgan. Oktogon burchaklaridagi juft ustunlarga asoslanib, u sinxron me'morchilikda tengsiz ekanligini ko'rish mumkin. Ushbu muhandislik texnologiyasining mo'jizasi shuni ko'rsatadiki, O'rta asr Sharqining eng katta gumbazlaridan biri bo'lgan. Va nafaqat gumbazning o'lchamlari, balki aniq hisoblangan tuzilma - gumbazning turli diametrli juft ustunlardagi poydevori hayratga soladi - bu Markaziy Osiyoda boshqa joyda takrorlanmagan muhandislik g'oyasidir. Qadimgi davrlarda O'rta yer dengizi mamlakatlari va Xitoyini bir-biriga bog'lab turgan Buyuk Ipak yo'li aynan shu hududda harakat qilgan. Karvonlarning asosiy qismi shu yo'ldan o'tgan. Narshaxiy davrida Samarqand va Buxoro o'rtasidagi yo'lning ahamiyati shunchalik oshganki, ular uni shohlik yo'li - "Shoh-Rox" deb atay boshlaganlar. Hozirgi kunda Raboti Malik qo'rg'oni deyarli yo'q bo'lib ketgan, ushbu inshoot qayta qurilib karvonsaroyga aylantirilgan.

Bugungi kunda o'sha hashamatli inshootdan faqatgina markaziy portal va devorlar qoldiqlari saqlanib qolgan. Raboti-Malik hududida masjidlar, gumbazli ayvonlar, hammomlar, yashash joylari, otlar va tuyalar uchun mo'ljallangan turargohlarning vayronalari topilgan. Shuningdek sopol, metallardan ishlangan buyumlar, qimmatbaho sopol idishlar, zargarlik buyumlari, qozonlar, ko'pgina tangalar topilgan. Minora alohida uslub va g'aroyib texnik usullar bilan qurilgan. Minoraning qurilishida keramika, gil, yog'ochdan foydalanilgan. Shu kungacha olimlar minoraning nima maqsadda qurilganligini aniqlasholmagan. Ammo oxirgi vaqtlarda Raboti-Malik karvonsaroy vazifasini o'tagani tarixiy faktdir. N.B. Nemsova ushbu inshootni o'rganib

chiqilishiga o'z hissasini qo'shgan. Aynan N.B. Nemsova ushbu qurilma dastlabki onlarda shahardan tashqarida joylashgan saroy vazifasini o'tagan deb taxmin qilgan. XI-XII asrlarda O'rta Osiyoning qurulishi tarixi, ya'ni O'rta Osiyoga xos bo'lgan qadimiy qurilish materialining (paxsa, xom g'isht) asta-sekin yo'q bo'lib ketishi bilan bog'liq bo'lib, uning o'rnini yanada mustahkam pishgan g'isht egalladi, shu munosabat bilan yangi texnik imkoniyatlar, yanada rivojlangan muhandislik inshootlari va me'moriy shakllar paydo bo'ldi.

Raboti Malik karvonsaroyi o'z davrida chorsu hovli va turli mashvaratu tadbirlar, kimoshdi savdolari o'tkazishga mo'ljallangan katta zal va xona-hujralardan iborat bo'lgan. Unga janub tomondagi peshtoqli darvoza orqali kirilgan. Umumiy maydoni 400 kv.metr bo'lgan karvonsaroyda 10 qator qilib oltitadan, diametri 1 metrdan baland eshik ustunlar o'rnatilgan. Ustunlar o'rni hozirgacha saqlangan. Kirish uchun janubiy portal orqali faqat bitta eshik saqlanib qolgan. Portalning o'zi devordan biroz yuqoriga chiqib turadi, to'rtburchaklar shaklida bo'lib, tashqi tomondan arkasi ko'rinadi, portal orqasida janubiy qismida joylashgan kommunal xonalardan (xizmatchilar, otxonalar, oshxonalar uchun uylar) ajratilgan galereya joylashgan bo'lib, galereya sakkiz burchakli rotunda (yarim doira shaklida kichik bino), arkalar va butun galereya o'yma ganch bilan bezatilgan. Rotundan markaziy zal bo'lib xizmat qilgan yo'laklar majmuaning shimoliy turar-joy qismiga olib boradi.

Shimoliy galereyaga kirishdan oldin kichkina to'rtburchak (11,2 x 4,60 m) shaklida masjid bo'lgan. Masjid deyarli Raboti Malik qal'asining markazida joylashgan bo'lib, binoning vazifasi g'arbiy devordagi mehrob qoldiqlari va kichik minbar qoldiqlari tomonidan mo'jizaviy tarzda aniqlangan. Masjid polidagi xarobalardan topilgan dekor parchalari shuni ko'rsatadiki, masjidning ichki qismi o'yilgan ganch bilan ishlangan. O'ymakor ganch och sariq rang bilan bo'yalgan. Qazish ishlari va eski fotosuratlar shuni ko'rsatdiki, guldasta minoralari Raboti Malikning to'rtta burchagida bo'lgan. Eng uzoq saqlanib qolgan janubi-g'arbiy minora (diametri 5,5 m) ichkarisida spiral narvon bilan qurilgan bo'lib, an'anaviy ravishda yon tomonlari ravoqli gumbaz bilan tugagan. Gumbazning o'zida bir qator g'ishtli stalaktitlar va ko'fiy uslubidagi arabcha yozuvli o'ymakor terrakota (sir bilan qoplanmagan sariq yoki qizil olovli loy, shuningdek, ushbu loydan yasalgan mahsulotlar) dekorativ tasmasi joylashgan. O'rta asrlarda gumbazli minoralar muhim rol o'ynagan. Binoning old tomoni doimo burchaklardagi minoralar bilan bezatilgan. Agar shahar masjidlarida yoki madrasalarida ba'zan minoralardan biri ibodat qilish uchun masjid vazifasini bajargan bo'lsa, u holda dasht qal'alarida minoralar qo'riqchi minora bo'lib ham xizmat qilgan. Ushbu qal'aning minoralaridan hech biri, ba'zi tadqiqotchilar ishonganidek, hech qachon ibodat qilish uchun ishlatilmagan. Dastlabki izlanishlar Raboti Malik qal'asi ko'p hovlili tuzilmasiga ega bo'lgan katta inshoot ekanligini va Markaziy Osiyoning taniqli karvonsaroylari bilan hech qanday umumiyliги yo'qligini ko'rsatdi. Raboti Malik obyekti "Shohlar qal'asi" nomiga to'liq mos ravishda noyob, me'morchilik dizayni jihatidan murakkab va

devorlarni bezashda hashamatliligi bilan ajralib turgan. Barpo etilgan barcha narsa Qoraxoniylar sulolasining vakillari uchun qulay sharoit yaratishga xizmat qilgan.

Faqatgina asrlar o'tib, XIII asr boshlarida Qoraxoniylar sulolasi o'z hukmronligini yo'qotganidan va tatar-mo'g'ullar qo'shinlari O'rta Osiyo yerlarini chet el istilosining barcha oqibatlari bilan qoplaganidan so'ng, avval bu qulay "Shohlar qal'asi" sulolalar qarorgohi bo'lishni to'xtatdi, so'ngra asta-sekin asosiy magistral- Samarqand - Buxoro yo'l bo'yidagi karvonsaroyga aylandi. Bugungi kunda saqlanib qolgan karvonsaroy xarobalari va kirish peshtoqiniga ko'rish mumkin. Karvonsaroy birinchi marta XIX asrning o'rtalarida tilga olinib boshlandi. Raboti Malikdan bir oz narida diametri 13 metrcha keladigan gumbaz ostida karvonsaroyga zamondosh bo'lgan sardoba joylashgan. Sardoba hovuzining aylana devori yer yuzasidan 12 metr chuqurlikka qadar pishiq g'ishtdan qurilgan va unda toza suv butun yoz bo'yi saqlangan. Sardoba karvonsaroy kabi yolg'iz yo'lovchilar uchun ham, butun boshli karvonlar uchun ham qo'nalg'a hisoblangan.

Karvonsaroyning kirish joyi sakkiz qirrali va se barg naqsh ko'rinishidagi g'isht bilan qoplangan. Old qismi arkasining perimetri epigrafika kamari bilan bezatilgan. O'zining davrida yodgorlik ikkita katta qurilish davridan o'tgan, bu qal'aning alohida qismlari to'liq rekonstruktsiya qilingan va ko'plab kichik ta'mirlar amalga oshirilgan. Hozirgacha olimlar ushbu binoning maqsadini aniqlay olmadilar. Mazkur obida Markaziy Osiyoda eng katta karvonsaroylardan bo'lib, bu yerda ajdodlarimiz o'z hunarmandchilik mahsulotlari - zardo'zlik, tosh va marmar buyumlarni xorijdan keltirilgan mahsulotlar bilan ayirboshlab, savdo-sotiq bilan shug'ullanishgan. Ammo haqiqat shuki, oxirgi paytlarda Raboti Malik karvonsaroy sifatida ishlatilgan.

Raboti Malik hududida bu kutilmagan holda mutlaqo mustaqil obyektning kashf etilishi O'rta Osiyodagi eng qadimgi hammomlardan birini o'rganishga imkon berdi. Hammomlar Markaziy Osiyoning yo'l bo'yidagi karvonsaroylarida noma'lum bo'lgan (garchi bu xizmatlar issiq iqlim sharoitida juda zarur bo'lgan bo'lsa-da) ehtimol yo'l bo'yidagi karvonsaroylar hali yetarlicha o'rganilmagan bo'lishi mumkin. Jamoat hammomlari, qoida tariqasida, shahar karvonsaroylari yonida, bozorlar va butun aholiga xizmat qilgan. Bu karvon saroylar uchun odatiy bo'lmagan asosiy argumentdan tashqari yana bir dalil - Raboti Malik qurilgan (XI asrda Qoraxoniylarning dasht qarorgohi sifatida qayta qurilgan, bu yerda o'z vaqtiga maksimal qulaylik yaratilgan). Devorlarning poydevori umumiy balandligi taxminan 1,5 m gacha, asosan, yer osti qismida isitish tizimiga ega bo'lgan.

XI asrdan XVIII asrgacha bo'lgan Raboti Malikning butun faoliyati davomida hammom mavjud bo'lgan va u bir necha marta rekonstruktsiya va ta'mirdan o'tgan, bu nafaqat yuqori xonalarga, balki isitish tizimiga ham ta'sir ko'rsatgan. Vannalardagi majburiy idishlar - odatda ichki joylarda joylashgan issiq va sovuq suv uchun hammomlar ham omon qolmagan. Hammomni suv bilan ta'minlagan suv quvur tizimi hali topilmagan. Ko'rinishidan, yer osti kanal tizimi Raboti Malikning asosiy jabhasi

qarshisida joylashgan sardobadan kelib chiqqan. Karvonsaroy yaqinida Sardoba (suv saqlashga mo'ljallangan tabiiy sisterna) qurilgan. Sardoba o'sha davrda sayyohlar va savdogarlar uchun ichimlik suvi saqlaydigan buloq vazifasini bajargan. Bu o'sha davrdagi tarix va madaniyatning ikkinchi yodgorligi - XI-XIV asrlarning qurilishi - gumbazli sardoba - yarim yer osti suv ombori, "Shohlar qal'asi" mavjudligining barcha bosqichlarida asosiy suv manbai bo'lgan. Sardobaga suv (yog'ingarchilik suvlaridan tashqari) Zarafshon daryosidan Narpay kanali va boshqa shaharlardagi "kanallar" ga o'xshash tizimdagi kichik sug'orish kanallari, yer osti kanallari tizimi orqali yetkazib berilgan. Shuni ta'kidlash lozimki, Raboti malik karvonsaroyi o'rta asr arxitekrurasida juda muhim me'moriy obida hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. . Po'latov X. O'rolov A. Arxitektura yodgorliklarini ta'mirlash va qayta qurish. O'quv qo'llanma. TAQI: 2002.
2. O'rolov A M e'moriy shaklarni uyg'unlashtirish va bezash. Darslik. Samarqand-2003.
3. Qodirova T., Po'latov X. «Arxitektura yodgorliklarini ta'mirlash va qayta qurish (nazariyasi)» fanidan dastur. O'z ROO'MTV, ro'yxat N°:BD-5580100- Z.I; 20.VII.2006-y.